

Voorwoord

Sterk autobiografische boeken melden het vaak in hun inleiding: 'Elke overeenkomst met bestaande personen of gebeurtenissen berust op louter toeval.' In dit boek is het omgekeerd. Alles wat ik schrijf kan gedocumenteerd worden aan de hand van proces-verbalen en getuigenissen, al vraagt mijn reconstructie wel om een bepaalde manier van 'kijken', zoals ik aan de hand van een passage uit Nietzsche probeer duidelijk te maken. U leest dus non-fictie, al zullen sommige gebeurtenissen verdicht zijn en is veel, heel veel weggelaten. Over het leven in de gevangenis valt van alles te vertellen, maar behalve de absurde, bedreigende en soms komische momenten, levert het weinig sprankelende vertelstof. Het gevangenisleven is te geestdodend en te gevaarlijk om bron te kunnen zijn van boeiende verhalen. En dat is natuurlijk ook precies de bedoeling. Toch hoop ik dat de zure geur van het leven achter tralies en de bitterheid van het bestaan in handen van justitie aan de bladzijden te ruiken en te proeven zal zijn, ook al ben ik zelf allesbehalve zuur of bitter geworden. Het waren verschrikkelijke jaren, zeker toen ik werd beschuldigd van iets wat ik niet heb gedaan, maar ik had die jaren niet willen missen. Ik heb meer geleerd over mijn eigen leven, over maatschappelijke systemen, over de menselijke psyche en zeker over moraal dan toen ik als hoogleraar wijsgerige ethiek de universiteit diende.

Tijdens mijn in dit boek beschreven maatschappelijke val heb ik mij vastgehouden aan het werk van filosofen die ik altijd bewonderde (Kant, Nietzsche, Wittgenstein, Foucault) en ben ik het werk van filosofen die ik ronduit haatte (Agamben, Lyotard) gaan begrijpen en enorm gaan waarderen. De talrijke filosofische stukken in dit boek zijn de vrucht van eindeloos reflecteren achter tralies. In *die* omstandigheden kregen gedachten en inzichten van grote filosofen een betekenis die mij anders zou zijn ontgaan. De filosofische reflecties die mij door vele grote denkers werden aangereikt vormen de ankerpunten van wat ik ben gaan ervaren als een 'cognitieve therapie': een manier van denken en begrijpen die mij heeft geholpen te overleven in een ineenstortende wereld. De filosofie in dit boek is levensfilosofie of levenskunstfilosofie, maar dan bedreven op de rand van de afgrond. Geen biografietje naast een filosofietje, maar filosofie in het zicht van de nederlaag. En juist die meer dan ongemakkelijke context maakt wat

ik heb leren inzien zo kostbaar, hoe ontnuchterend mijn ontdekkingen over onze maatschappelijke ordeningsmechanismen en de beperktheid van onze normatieve blik ook mogen zijn.

U leest een autobiografisch verhaal waarin heel veel mensen voorkomen, onder pseudoniem of met initialen aangeduid. Het zijn de mensen die mij zijn gevolgd, die mij zijn blijven steunen en die zich zijn blijven verzetten tegen het makkelijke maatschappelijke oordeel. Maar het gaat ook over mensen die mij verachten of die om andere redenen liever niet meer met mij geassocieerd willen worden.

‘Hoe hou je zoiets vol?’, is de vraag die ik het meest heb moeten beantwoorden. In dit boek speelt P. een belangrijke rol. Ik zeg er nu niets over, maar hopelijk wordt duidelijk wat hij voor mij heeft betekend en nog steeds betekent. Want helemaal genezen van al die jaren in de juridische Goelag Archipel van ons beschaafde land ben ik nog niet.

Theo van Willigenburg

Inhoud

Voorwoord	3
Kant in Kamp Zeist	8
Wittgenstein bij de Waag	158
Nietzsche in Nieuwegein	210
Foucault in Vught	348
Agamben in Arnhem	422
Lyotard in Lelystad	464
Over de auteur	527

Kant in kamp Zeist

Huis van Bewaring 9 | Nieuw 10 | Vrouw 13 | De moordenaar en de filosoof 14 | *Immanuel Kant: Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen?* 17 | Fourage 21 | Moeheid 23 | *Kant over het morele: tot wat zijn we verplicht?* 25 | Vertrouwen 31 | Raadkamer 35 | Telefoon 38 | *Immanuel Kant over vrijheid als een manier van kijken* 42 | Theo van Gogh 49 | Gedachtenpolitie 50 | Bezoek 53 | Godsdienstwaan-zinnig 59 | Mantelzorg 61 | Psychologie 64 | *Kant over de verhouding tussen lichaam en geest* 67 | Seksualiteit 72 | Lange blonde haren 74 | *Op zoek naar het zelf* 77 | Kerkdienst 82 | Verhoor 83 | *Kant en de voorgevormdheid van onze waarneming* 89 | Klappen 92 | Schorsing 93 | Vrij 96 | Twee werelden 100 | Hoger beroep 103 | Uitspraak 107 | Achtervolgd 108 | Nabijheid 110 | Partners 113 | Onschuldig 116 | Dekker 119 | Trauma's 121 | Strafzaak 127 | Beeldvorming 133 | Sollicitatie in Bayreuth 136 | *Kant over blaam en zelfrespect* 140 | Oordeel 147 | Verheldering 149 | DNA 152 | Meineed 155

Huis van Bewaring

De cel is beangstigend ruim. Ruimer dan het kleine hok op het hoofdbureau van politie. Mijn bestek wordt geteld en ik moet tekenen voor ontvangst van een deken. Zelfs de celdeur is zwaarder en imposanter dan op het politiebureau. Ik ben alleen. Dat is vreemd. De luxe van alleen zijn wordt niemand gegund in de gevangenis. Twee of meer gedetineerden op een cel is de regel. Waar is mijn celgenoot? Iedereen zit om deze tijd toch achter de deur! Vreemd. De onderste helft van het stapelbed is wel opgemaakt. Kleren liggen netjes opgevouwen in het rek. Er staan slippers onder het bed. Wie is mijn celgenoot? Wat voor iemand zou het zijn? Aan de kleding is weinig af te lezen. Zou het iemand zijn met wie het uit te houden is wanneer om vijf uur 's middags de celdeur op slot gaat en de volgende ochtend om acht uur pas weer open?

De afgelopen dagen heb ik een politiecel gedeeld met een gespierde en getatoeëerde 'kamper'. Dat was erg leerzaam. Ik weet nu hoe je met een gevangeniszeepje ook je ondergoed en sokken kunt wassen. En dat je die zeep niet moet gebruiken voor je haar, omdat dat dan na drie dagen begint uit te vallen. Als je langer zit is het trouwens altijd handiger om je haar te millimeteren. Mijn blonde krullenbos is onpraktisch en valt te veel op. En een kam is niet toegestaan op de cel. Ik weet nu ook dat je je wegwerpscheermesje vooral niet moet wegwerpen, alleen tegen inlevering van het oude mesje maak je kans op een nieuw exemplaar. Zo'n mesje wordt hier beschouwd als een mogelijk wapen.

Mijn celgenoot bij de politie werd verdacht van zware mishandeling. Hij was een ervaren gevangenis klant. Met zijn oor aan de celdeur kon hij horen waar bewaarders naartoe liepen en wat er op de gang gebeurde. Twee uur per dag mochten we luchten. De andere tweeëntwintig uur brachten we samen door in een ruimte van twee bij vier meter. Mijn celmaat onderwees mij de gevangenisregels en bood mij bescherming op de luchtplaats. We liepen onze rondjes samen op en ik luisterde naar zijn verhalen. 's Avonds luisterde ik naar zijn angsten. Hij las me voor uit zijn procesdossier en ik hielp hem met de moeilijke termen en met de lacunes in zijn geheugen.

We hadden een televisie op cel. Dat was een zegen en een vloek. Ik kijk zelden tv. Nu leerde ik alles over Formule 1 wedstrijden, zodat ik snapte waarom het leuk is om vijftig ronden lang te staren naar loeiende bolides. Mijn celgenoot was tv-verslaafd, ook 's nachts. Officieel mochten we niet

samen op één cel, maar er zijn onder gedetineerden bijna geen andere niet-rokers. Bovendien had deze kickboksende ‘kamper’ mij zijn enige extra onderbroek geleend, zodat ik de mijne eindelijk zou kunnen uitwassen. Zo’n gebaar van solidariteit was voor de bewaking voldoende om te besluiten dat wij wel een cel konden delen.

Nu mis ik de veiligheid van die politiecel en van zijn gespierde nabijheid. Deze nieuwe cel is groot en het geschreeuw in andere cellen is beangstigend. Ergens klinkt harde housemuziek en er wordt op stalen deuren geslagen. Wie zou mijn nieuwe celgenoot zijn? Er staat nog avondeten voor hem klaar. Is hij op transport voor verhoor? Moest hij naar de rechtbank? Ik begin mijn kleding uit de vuilniszak te halen. Eindelijk schone kleren! Eindelijk iets warmes om aan te trekken. En...gelukkig: tussen de schone spijkerbroek en trui ligt het dikke blauwe boek. Mijn procesdossier ligt er bovenop, samen met een stel gevangenislippers. Bij mijn aanhouding heb ik deze bundel teksten van Kant meegegrist en niet meer losgelaten. De meeste bewaarders denken dat het boek iets met mijn zaak te maken heeft. “Het zal wel bij zijn processtukken horen. U bent toch leraar?”

Nieuw

Mijn nieuwe celgenoot is een islamitische man van 40. Een Palestijn van Algerijnse afkomst. We spreken Frans met elkaar en een beetje Nederlands. Hij zit vast vanwege “illegaal verblijf in Nederland”. Ik wist niet dat dit een misdrijf is. De man woont al negen jaar in Nederland. En nu zit hij voor lange tijd opgesloten. Massoud heet hij. Hij rookt, maar het is Ramadan, dus overdag steekt hij niets op.

Nieuwkomers krijgen de restjes van de weekverstreking en daarom zal ik het komend weekend moeten doen met brood, een pak hagelslag en vijf theezakjes. Massoud leent mij een zakje kruidenthee en een beetje scheerschuim. Het is heerlijk dat ik me hier kan douchen. Natuurlijk zonder privacy, maar dat is minder belangrijk dan de mogelijkheid om je elke dag te kunnen scheren en wassen. Massoud wijst mij er ook op dat ik snel een bezoekerslijst moet invullen. Het is nu donderdag. Wil ik kans maken om volgende week vrijdag bezoek te ontvangen, dan moet ik nu de namen, adressen en geboortedata opgeven van maximaal tien mensen die mij in het komende half jaar kunnen bezoeken. Al deze mensen moeten eerst gescreend worden door de politie. Wie zet je op zo’n lijst? Mijn

partner natuurlijk. Mijn moeder, ook al weet ze niet dat ik hier zit. En dan die vrienden waarvan je weet dat ze je niet zullen laten vallen, ook al zal de reis naar de gevangenis niet gemakkelijk voor ze zijn. Het is vreemd hoe snel je zo'n lijst invult. Zal ik er ook één van mijn meest vertrouwde medewerkers opzetten? Een wat oudere promovendus met wie ik al heel wat heb doorgemaakt: gezamenlijke artikelen, congresbezoek, reizen. Ik aarzel. Toch maar niet. In de gevangenis kun je werk en privé maar beter van elkaar scheiden.

Ik kom voor het eerst op de gang. Een brede kale gang met aan weerszijden twaalf cellen. Vierentwintig in totaal. Achtenveertig gevangenen op een afdeling. Het Huis van Bewaring telt zes afdelingen. Bijna driehonderd gedetineerde mannen. De jongste is zeventien, de oudste in de zestig. Elders op het terrein is nog een vrouwengevangenis en er is een zwaar bewaakte inrichting voor langgestraften. Vanuit het celraam is de bunker zichtbaar waar destijds de Lockerbie-processen zijn gehouden, midden op het gevangensterrein. Omgeven door muren en prikkeldraad. Afdeling C, mijn afdeling, is een onrustige plek. Nu de celdeuren open zijn, lopen gevangenen heen en weer, ze klonteren samen in groepjes van drie of vier. Er is niet veel meer te doen dan heen en weer lopen op de gang. Aan de kop daarvan tronen de bewaarders in hun hok. Ze observeren en houden de administratie bij. Dagelijks wordt het gedrag van elke gedetineerde beschreven, om aldus mogelijke agressie en manipulatie op het spoor te komen. Ik word niet onvriendelijk begroet door een passerende bewaarder. De andere gevangenen negeren mij voorlopig. Pas wanneer iedereen om tien uur bij elkaar dromt om gelucht te worden, word ik aangesproken.

“Nieuw hier?”

Ik knik.

“Nou, ik kan je verzekeren dat ik nog nooit zo'n kut HvB van binnen heb gezien. Man, man. Dit is gewoon niet normaal. Geef mij maar de Havenstraat in Amsterdam. Daar kun je nog een geintje maken met de bewaarders. Hier is het allemaal van een particuliere bewakingsdienst. Van die jongens die ook bij de HEMA rondlopen. Die lui hebben nergens verstand van. Ze kennen alleen maar regeltjes en die worden volstrekt willekeurig toegepast. Echt dit is doffe ellende.”

Ik knik. Ik kan geen vergelijking maken met andere Huizen van Bewaring, ook al heb ik op de politiecellen hele recensies aangehoord over de diverse gevangenisomstandigheden in Nederland. Iedereen is het er over eens dat alles slechter is geworden. Het regime is sober en moet nog soberder.

Gevangenen moeten dagelijks voelen dat ze niet voor niets achter de tralies zijn gezet.

Op de luchtplaats ben ik op mijn hoede. Er zijn duidelijk groepjes. De Surinamers klonteren luidruchtig samen. De skinheads lopen samen op. De islamieten staan samen te fluisteren. Junks hangen tegen de hekken. Joegoslaven rennen heen en weer. Zonderlingen lopen hun rondjes. Ik loop met ze mee. De luchtplaats is ruim. Dertig bij tien meter schat ik. Ik vind deze mensen bedreigend, maar ik voel me ook met ze verbonden. Ik ben op de één of andere manier met ze begaan. Want ik ben één van hen. Sommigen zitten hier al maanden. Anderen zijn de tijd vergeten. Dag in dag uit lopen ze hier hun rondjes tussen de hekken. Altijd tegen de klok in. Er schijnt geen luchtplaats te zijn in Nederland waar men met de klok meeloopt. Eén uur per dag loopt men hier de rituele rondjes of hangt tegen de hekken. Sommigen maken een praatje met elkaar. Er worden geintjes gemaakt met de bewaarders. Maar nooit te vriendschappelijk. Altijd met reserve.

Het belangrijkste dat ik van Massoud mag lenen is zijn pen. In de politiecel ben ik begonnen in de dikke blauwe Kant-bundel, maar ik kon geen aantekeningen maken, want pennen waren verboden instrumenten. Ook een pen is een potentieel moordwapen. Ik streepte daarom belangrijke passages aan door met een klein sleuteltje van de niet werkende gedetineerdenkuis krassen te maken op de bladzijden die ik las. Hier in het Huis van Bewaring is het anders. Hier kun je balpennen kopen en Massoud heeft er één. Ik kan nu eindelijk mijn gekras vervangen door zinvolle onderstrepingen en aantekeningen in de teksten van Immanuel Kant.

Tijdens de insluiting tussen de middag herlees ik de bladzijden uit de *Kritiek van de Praktische Rede* waar ik mij in de politiecellen aan heb vastgeklampt. Ik verbaas mij weer over de ijzeren wilskracht en logica die uit die tekst spreekt. Kant vraagt zich af waarom wij tot iets verplicht zijn. Wat zijn de dingen waar we ons werkelijk aan gebonden zouden moeten achten? Wat is juist en wat is onjuist om te doen? Wat is goed en wat is verkeerd? In de gevangenis lijkt dat een onzinnige vraag. Voor alles zijn er formele regels of informele codes. Wanneer je mee moet met een bewaarder dien je altijd voor je bewaker te lopen, nooit achter hem, zodat hij je in de gaten kan houden. Kom je een andere gedetineerde tegen die door een bewaarder wordt opgebracht dan dien je tegen de muur aan te gaan

lopen, zo ver mogelijk uit de baan van de tegemoetkomende gevangene, om lichamelijk contact (agressie? uitwisseling drugs?) te voorkomen. Elke keer dat je de afdeling verlaat voor verhoor of bezoek word je gefouilleerd of gevisiteerd op het naakte lijf. Voedsel mag nooit mee. De gevangenis is een 'totale institutie' waar alles gaat volgens veiligheidsregels. Er bestaan eigenlijk geen individuen en zeker geen individuen die iets over zichzelf te vertellen hebben. De vraag wat goed of verkeerd is hoef je jezelf niet te stellen, dat wordt bepaald door de regels en de bewaarders die deze regels al dan niet consequent toepassen. Je kunt natuurlijk besluiten om je tegen een bewaarder te verzetten, maar dat leidt onherroepelijk tot een langdurig verblijf in een isoleercel, zonder matras en met licht dat dag en nacht blijft branden. Denk maar niet dat Kant in die isoleercel welkom is. Niets te lezen, geen geluiden waar je iets uit kunt opmaken. Eén uur per dag alleen op een kleine luchtplaats de buitenlucht inademen. Helemaal niets meer over jezelf te vertellen hebben. Dat is de kern van gevangenisstraf.

Vrouw

Velen denken dat ik een politie-informant ben, want ik zie er veel te netjes uit. Ik moet snel proberen aan wat armoedigere kleding te komen. Een fout trainingsjasje of zo. Ik hoor sommigen discussiëren bij de vuilniskar: "Nee man, dan weet jij niet hoe zo'n stille eruitziet. Je denkt toch niet dat ze zo iemand de afdeling opsturen. Nee, ik heb een keer een informant meegemaakt, nou die zag eruit als de eerste de beste zwerver. En hij stonk nog ook."

Aan de buitenkant van de cel hangt een vignet met daarop de namen van de celbewoners en een code waaruit af te lezen is of iemand een bijzonder dieet heeft (hallal, suikervrij of 'gewoon Hollands'). Verdere informatie ontbreekt, maar dat betekent niet dat je anoniem bent. Er wordt over medegevangenen gefluisterd en gekletst. Na drie rondjes op de luchtplaats ben ik op de hoogte van het indrukwekkende strafblad van twee onschuldig uitziende jonge Amsterdammers. Geruchten en nieuwtjes verspreiden zich van afdeling naar afdeling als sigarettenrook onder de kieren van een celdeur. Hoe houd ik mijn achtergrond verborgen? Hoe zorg ik dat ik niet te veel uit de toon val? Dat ik een nieuweling ben in gedetineerdenland is voor iedereen onmiddellijk duidelijk en ook dat ik heb 'doorgeleerd' en

een baan heb, misschien wel een erg goede baan. Vrijwel niemand hier heeft of had een baan. Men zit in de ‘handel’ of knapt allerlei ‘akkefietjes’ op. Sommigen hebben een gezin, maar ik hoor nooit over een werkcarrière. In mijn jaszak vond ik een paar van mijn visitekaartjes met ‘prof. dr.’ erop. Die heb ik versnipperd en door het toilet gespoeld. De bewaarder die mijn spullen bij binnenkomst controleerde vond in mijn agenda tussen wat familiefoto’s ook een foto waarin ik aanzit bij een diner met de rector magnificus van mijn universiteit.

“Zo, zo! Belangrijke mensen zo te zien...”

Ook die foto heb ik maar versnipperd. Ik moet een aanvaardbaar verhaal klaar hebben wanneer iemand mij vraagt wat ik doe en waarom ik hier zit. Nog zorgelijker is het dat ik niet met een vrouw op de poppen kan komen. Ik woon al twintig jaar samen met een vriend. Maar dat is niet bepaald de samenlevingsvorm die in de gevangenis op veel begrip kan rekenen. ‘Homo’ is hier het meest gebruikte scheldwoord. Wat je met homo’s moet doen is ze allemaal doodmaken, zo leer ik hier. Ik moet uit alle macht proberen om te verbergen dat ik lid ben van deze verderfelijke soort. Massoud heeft al gevraagd:

“Jij vrouw hebben thuis?”

Hij heeft een vriendin die hem in de steek heeft gelaten en nu staart hij elke avond wat droevig uit het raam in de richting van de vrouwenafdeling in de hoop een glimp van een vrouwelijk wezen op te vangen. Ik zeg Massoud dat ik een vrouw heb, maar dat die erg boos op mij is en dat het maar de vraag is of ze mij zal willen opzoeken in de gevangenis. Mijn antwoord stelt Massoud tevreden. Later zal ik hem nog wel eens de foto laten zien van Joke met wie ik vorig jaar naar Brugge ben geweest. Die foto zit gelukkig ook in mijn agenda. Zij is de komende tijd mijn ‘vrouw’.

De moordenaar en de filosoof

Afdeling C kent een weekindeling, waarbij er voor de uren dat de gevangenen niet zijn ingesloten verschillende activiteiten zijn gepland. Het belangrijkste is de dagelijkse schoonmaak van de cel en het uitdelen van voedsel. Vanwege de ramadan is Massoud zeer gesteld op hygiëne. Elke morgen staan we op een aangegeven uur te vegen en te boenen, met de schoonmaakmiddelen die door bewakers worden verstrekt. Ik prijs mij gelukkig dat Massoud om de drie dagen een douche neemt en zijn voeten dagelijks

ritueel moet wassen. Sommige gedetineerden douchen vrijwel nooit en verspreiden een doordringend scherpe lucht van oud zweet en zware shag. Ik zie dat de bewoners van cel 4 tot en met cel 12 vandaag de bibliotheek mogen bezoeken en ik besluit me bij het bewakerskantoortje aan het begin van de gang in te schrijven voor zo'n bezoek. Wanneer ik om 15.00 uur klaarsta om weggebracht te worden, blijk ik de enige liefhebber te zijn van de bibliotheek. Er hoeft nu maar één bewaarder met mij mee. Hij legt mij uit dat de bajesbibliotheek bestaat uit de overschotten die de gemeentebibliotheek aan het Huis van Bewaring heeft geschonken. Tien boekenkasten vol staan opgesteld in een klein lokaaltje, waar de bewaarder plaatsneemt achter een tafeltje met een heus bord 'Uitleen' erboven. Hij bladert wat verveeld door de kaartenbakjes die er staan, terwijl ik zo snel mogelijk een indruk probeer te krijgen van de collectie. Die valt erg mee. Veel Stephen King en *Het Beste*. Maar ook veel literatuur. Zelfs gedichtenbundels. Ik mag maximaal twee boeken meenemen en de keus is zo waar niet gemakkelijk. Gerrit Komrij's *Verwoest Arcadië* laat ik staan, want dat is veel te homo-erotisch. Van volksschrijver Gerard Reve is geen boek te bekennen, maar ook niet van de eigentijdse jongerenschrijver Ronald Giphart. Te veel seks? Philip Roth en Donna Tart mogen weer wel. Of zou de collectie gewoon willekeurig zijn samengesteld uit de donaties van de gemeentebibliotheek? Ik laat mijn keuze vallen op een gedichtenbundel van Vasalis en op Simon Vestdijks *De Moordenaar en de Filosoof*. Dat lijkt me wel een passende titel.

Terug op afdeling C kijkt men wat vreemd op wanneer ik met twee boeken in de hand aan kom lopen. Ben ik in de bibliotheek geweest? Nou, dat is stom, want nu heb ik geen recht meer om op afdeling F één keer per week naar video's te gaan kijken. Het is of bibliotheek of videotheek. Niet allebei. Niemand leest hier, zo wordt mij duidelijk. Soms graait men wat door de oude *Panorama's* die bij de sjoelbak in het recreatiehok liggen. Maar gelezen wordt er nauwelijks. Iedereen kijkt televisie of luistert naar harde transcemuziek. Ik heb inmiddels geleerd om me 's avonds op de cel door al dat televisiegeluid heen te concentreren op mijn Kant. Dat valt werkelijk niet mee. Kant is geen vlotte schrijver, zijn zinnen zijn complex en soms meer dan tien regels lang. In de Engelse vertaling die ik lees is soms geprobeerd om zinnen opnieuw in te delen en dat helpt. De strengheid van de tekst is intact gebleven, evenals de schijnbaar overbodige uitweidingen waaraan ik mij in het Duits origineel soms zo kon storen. Nu lijkt het dat niets in de tekst te veel is. Er staat soms eerder te weinig. Ik drink de woorden op.

Ik laat me door Kants redeneringen gevangen nemen. Ik sluit me op in mijn boek en vergeet de cel waar ik zit. Bewegingloos bij de tafel die aan de muur is geschroefd, naast het broodbeleg van Massoud, laat ik mijn ogen langs de woorden glijden. Het lijkt wel of Kants woorden bedoeld zijn om in de cel te lezen.

Kant over het morele: tot wat zijn we verplicht?

Eén van de belangrijkste vragen die Kant je leert stellen is de vraag waarom we ons gebonden zouden achten door allerlei verplichtingen. Op grond waarvan menen we dat we iets behoren te doen of na te laten? Waarom zijn sommige dingen verplicht en andere dingen verboden?

Je zou kunnen zeggen: omdat ik dat in mijn opvoeding geleerd heb! Maar veel van wat we in onze opvoeding hebben meegekregen laten we later in ons leven juist los. Vele dingen waar vroeger een taboe op rustte zijn nu normaal, en omgekeerd. Er wordt nu veel minder krampachtig gedaan over seksualiteit dan veertig jaar geleden en omgekeerd vinden we nu dat we tegenover dieren allerlei verplichtingen hebben waar men vroeger zelfs niet opgekomen zou zijn. Misschien is wat hoort en niet hoort daarom gewoon wel een kwestie van afspraak! We hebben afgesproken dat we in Nederland op de weg rechts rijden. Het is gewoon praktisch wanneer iedereen zich daaraan houdt. Zo hebben we honderden regels over hoe we met elkaar moeten omgaan en we moeten ons daaraan houden omdat we dat zo hebben afgesproken. Maar waarom dan deze regels? In Engeland en Australië rijdt men links en daar is op zich niks mis mee, als je het maar allemaal doet. Maar geldt dat voor alle afspraken? In de Verenigde Staten rust een zwaar taboe op het gebruik van

soft drugs. In Nederland denken we daar genuanceerder over. Wie heeft er dan gelijk? In Canada is het niet verboden om als man van 20 een relatie te hebben met een meisje van 14 jaar. In Nederland riskeert de man een gevangenisstraf van zes jaar. Je kunt natuurlijk zeggen dat je je gewoon moet houden aan de wetten van een land. In Amerika of Canada heb je andere verplichtingen dan in Nederland. Maar het probleem is dat sommige wetten zelf verkeerd zijn. Tijdens het apartheidsregime in Zuid-Afrika was het streng verboden om als kleurling te trouwen met een blanke. Zo'n discriminerende bepaling kan toch moeilijk als werkelijk bindend worden beschouwd. Er zijn wetten waaraan je je helemaal niet moet houden! Nelson Mandela deed wat verboden was en werd daarom een held.

In het algemeen geldt dat wat werkelijk verboden of verplicht is niet zonder meer samenvalt met wat de wetgeving daarvan zegt. Sterker nog, wat werkelijk juist is of onjuist valt zelfs niet samen met wat daarover in een democratisch proces wordt beslist. Een democratisch besluit maakt een gedragsregel misschien wel legitiem, maar of we werkelijk gebonden zijn door die gedragsregel is nog maar de vraag. De Nederlandse Staten-Generaal hebben heel wat regels ingevoerd waarvan men later inzag dat ze niet juist waren. Wat juist is of onjuist, goed of slecht is in veel gevallen

niet een kwestie van 'de meerderheid beslist'. Het is bijvoorbeeld niet zo dat mannen en vrouwen evenveel behoren te verdienen voor hetzelfde werk omdat de overgrote meerderheid van de Nederlanders dat juist vindt. Zelfs al zou een meerderheid tegen gelijkberechtiging zijn, dan nog is het verkeerd om vrouwen de helft te betalen voor hetzelfde werk, louter omdat ze vrouw zijn. In veel landen gebeurt dat wel en is de meerderheid van de bevolking (ook de vrouwen!) het daarmee eens. Maar is het daarmee ook juist? Nee! Want ik ben ervan overtuigd dat mannen en vrouwen volstrekt gelijkwaardig zijn. Wanneer mannen en vrouwen dezelfde prestaties leveren is er geen reden om een verschil te maken in beloning.

Maar anderen kunnen toch een andere overtuiging hebben? Moet je niet zeggen dat wat juist is of onjuist afhangt van ieders eigen overtuiging en moet je afwijkende meningen niet accepteren als net zo correct als je eigen mening? Nee, dat moet niet. Wanneer je werkelijk meent dat iets goed of verkeerd is, dat iets hoort of niet hoort, dan kun je niet tegelijkertijd menen dat andere mensen in hun cultuur daar heel anders over mogen denken en dat dat prima is. Zo'n *laisser-faire* houding spreekt zichzelf tegen. Als je echt overtuigd bent van de juistheid van iets dan kun je anderen die daar anders over denken misschien wel excuseren (in hun situatie kan ik mij voorstellen dat ze zo denken), maar je kunt niet menen dat zij ook gelijk

hebben. In dat geval neem je je eigen overtuiging niet serieus. Natuurlijk zijn er allerlei omgangsvormen waarvan we erkennen dat ze cultuurgebonden zijn. Maar als het gaat om de geboden en verboden waar het werkelijk op aankomt, dan kun je niet anders vinden dan dat sommige opvattingen juist zijn en andere onjuist. Dat is geen kwestie van arrogantie of grootheidswaan. Het is gewoon eigen aan het hebben van een overtuiging.

Maar als verschillende mensen er heel verschillende overtuigingen op na houden, hoe bepaal je dan wie gelijk heeft? Hoe weten we wat werkelijk goed is of verkeerd? Kun je dat eigenlijk wel bepalen? Het lijkt allemaal zo volstrekt relatief! In de ene tijd en de ene cultuur worden heel andere dingen goed of verkeerd, passend of onfatsoenlijk gevonden dan in de andere tijd of cultuur. Moet je niet gewoon zeggen dat mensen zich maar het beste kunnen aanpassen aan hun eigen tijd en plaats? Misschien is het inderdaad soms wel zo verstandig om niet uit de pas te willen lopen en je aan te passen, maar de vraag is of het ook juist is om je aan te passen. Moet de jongen in Nazi-Duitsland die al zijn vrienden lid ziet worden van de Hitlerjugend zich ook maar gewoon aanpassen? En moet dat begaafde meisje in de Midwest van de Verenigde Staten dat graag wil studeren zich maar aanpassen aan de huisvrouwenrol waartoe ze volgens haar ouders bestemd is?

Als het erop aankomt om te bepalen wat werkelijk juist is en onjuist in de omgang met elkaar en met onszelf dan kunnen we niet alleen afgaan op wat sociaal wenselijk wordt gevonden of wat onze cultuur ons meegeeft. Het gevaar is altijd aanwezig dat 'de meerderheid' het bij het verkeerde eind heeft of dat ingesleten vooroordelen en taboes het leven van mensen vergallen. Er 'moet' zo veel en er 'mag' van alles niet. Maar of het werkelijk zo moet en of het werkelijk niet mag is niet afhankelijk van wat 'de groep' ervan vindt. Hoe komen we er dan achter wat werkelijk juist of onjuist is? Hoe kun je te weten komen wat goed is en slecht?

Sommige mensen beroepen zich op een autoriteit, zoals de Bijbel, de Koran of een religieus leergezag. Zij hopen zo vaste grond onder de voeten te vinden. Het probleem is natuurlijk dat je eerst duidelijk moet maken waarom je meent dat de boodschap van een heilig boek of religieus leergezag autoriteit heeft. Sommige mensen zeggen: het heeft autoriteit omdat God zelf tot ons spreekt door die teksten. Maar hoe weet je dat? Weet je dat omdat een religieuze ambtsdrager dat heeft gezegd (de paus, de imam, de dominee)? Op grond waarvan meen je dat de uitspraken van die religieuze ambtsdrager gezaghebbend zijn? Waarom zou je voor waar houden wat de dominee of de imam zegt? Toch niet omdat hij zelf zegt dat zijn woorden autoriteit hebben?

Gelovigen wijzen soms op een sterke religieuze ervaring die hun de zekerheid biedt van het bestaan van een goddelijke macht. Maar zelfs al ben je overtuigd van het bestaan van zo'n goddelijke autoriteit, dan nog is het de vraag wat die autoriteit precies van ons vraagt. Niet alleen is het zo dat Bijbel- en Koranteksten geïnterpreteerd moeten worden (en dat is in de loop der tijden heel verschillend gebeurd), er is een dieperliggend probleem. Dat probleem is al verwoord door Plato in een door hem op schrift gestelde dialoog tussen zijn leermeester Socrates en een zekere Euthyphro. Het probleem is dat het niet duidelijk is of God dingen van ons vraagt omdat ze goed en rechtvaardig zijn of dat sommige dingen goed en rechtvaardig zijn, omdat God dat zo verordonneert. Je zou bijvoorbeeld kunnen zeggen dat de bepalingen op de tweede tafel van de Tien Geboden (Gij zult niet stelen, niet liegen etc.) autoriteit hebben, omdat ze in de Bijbel staan. Maar je kunt net zo goed zeggen dat ze in de Bijbel staan, omdat ze autoriteit hebben. Stelen, liegen en bedriegen is gewoon fout, of het nu wel of niet in de Bijbel staat. Dus wat voegt de heiligheid van een boek of de vermeende goddelijke oorsprong van een verbod dan nog toe aan de geldigheid van een bepaalde gedragsregel? Het Euthyphro-probleem laat dus zien dat je er niet bent door je eenvoudigweg te beroepen op een religieuze autoriteit.

Maar wanneer ben je er dan wel? Waar kunnen we de ultieme grondvinden voor de geldigheid van gedragsregels en verplichtingen? Het is de grote vondst van Immanuel Kant om het antwoord op dit probleem te gaan zoeken op dezelfde plaats als waar het probleem ontstaat. Kijk eens terug naar het betoog tot nu toe. Telkens wanneer we een mogelijke basis voor de geldigheid van verplichtingen hadden gevonden (gezamenlijke afspraken, wetgeving, democratische besluitvorming, cultuur en traditie, religieuze autoriteit) kwam de kritische vraag op of dit wel echt een betrouwbare basis is. Democratische meerderheden kunnen zich soms lelijk vergissen, sommige wetten vragen om verzet in plaats van gehoorzaamheid en tradities zijn niet altijd zaligmakend. Onze onzekerheid over de geldigheid van allerlei geboden en verboden komt dus voort uit ons vermogen om verder door te denken en vanzelfsprekendheden kritisch tegen het licht te houden. Bij elk voorstel voor een fundering van normen en waarden kunnen we ons afvragen: waarom zou ik daarop bouwen? Waarom zou ik me daaraan iets gelegen laten liggen? Waarom zou ik me daaraan moeten conformeren?

Welnu, zegt Kant, als onze kritische geest de bron is van voortdurende vragen en onzekerheid, dan kan alleen diezelfde kritische geest de bron zijn van antwoorden die ons zekerheid verschaffen. De trein van vragen komt alleen tot stilstand wanneer we ons eigen

kritische verstand tevreden kunnen stellen. Autoriteiten van buiten kunnen mijn kritische geest niet overtuigen. Alleen wat wordt voortgebracht door het kritische denken zelf is in staat om verder vragen overbodig te maken. Wanneer is verder vragen dan overbodig? Wanneer ik een inzicht bereik waar ik niet omheen kan en dat mijn denken tot rust brengt. We kennen dat bijvoorbeeld in de wiskunde, wanneer je een ingewikkeld bewijs voor een stelling doorziet. Alles is in één keer zo klaar als een klontje en verder rekenen en redeneren is niet meer nodig. Wanneer ik een aantal getallen bij elkaar heb opgeteld kan ik me altijd afvragen of mijn berekening wel klopt. Ik kan de optelling overdoen. Ik kan zelfs een andere rekenwijze gebruiken. Maar op een bepaald moment is het zinloos om de berekening nog een keer te controleren. Het voegt niets toe. Ik ben overtuigd. Verder onderzoek is niet meer nodig.

Kan ik zo ook een vaste overtuiging bereiken over wat juist of verkeerd is om te doen? We zagen net dat we altijd weer kritische vragen kunnen stellen over de geldigheid van geboden en verboden. Hoe kunnen we dan bereiken dat de trein van vragen stopt en verder redeneren overbodig wordt? Dat kan alleen wanneer mijn overtuiging verbonden is met een inzicht dat door Kant in zijn *Kritiek van de Praktische Rede* is uitgewerkt. Dat inzicht is, dat iets alleen het vermogen kan hebben om mijn verstand te overtuigen, wanneer

het tegelijkertijd ook het verstand van alle andere kritische denkers zou kunnen overtuigen. Wanneer een bepaalde gedachte werkelijk de kracht van een doorslaggevende overtuiging heeft, dan moet het zo zijn dat die gedachte niet alleen voor mij maar ook voor andere denkers autoriteit geniet. Als ik meen dat iets geboden of verboden is in bepaalde omstandigheden, dan moet ik tegelijk menen dat dit niet alleen voor mij geldt, maar voor ieder ander die in die omstandigheden terecht komt. Wanneer ik de overtuiging heb dat je rustig iets mag beloven ook al weet je dat je je niet aan je belofte zult houden, dan geldt zo'n regel niet alleen voor mijzelf maar voor iedereen die valse beloften doet. Want waarom zou dat alleen voor mij gelden en niet voor een ander? Als ik oprecht tot de overtuiging kom dat je valse beloften kunt doen, dan moeten ook anderen die daar kritisch over nadenken tot die overtuiging kunnen komen. Maar als dat zo is kun je niet werkelijk menen dat het prima is om valse beloften af te leggen. Want als jij er – na goed nadenken – geen enkel probleem in ziet om een belofte te doen terwijl je weet dat je je daaraan niet zult houden, dan moet je aannemen dat ook anderen daar geen probleem in zullen zien. Want anderen kunnen daar net zo als jij over nadenken en hun conclusies trekken. Dus iedereen zal het prima vinden om onbekommerd valse beloften doen. Maar als dat zo is dan zal niemand elkaar meer wat kunnen beloven.

Dat heeft geen enkele zin, want je weet dat niemand zich door zijn beloften gebonden acht. Iedereen belooft maar wat, al naar gelang het hem uitkomt. In zo'n situatie zou niemand het woord van een ander nog geloven en heeft het dus geen zin meer om iemand iets te beloven. Je wordt toch niet geloofd! De regel dat je rustig iets mag beloven ook al weet je dat je je niet aan je belofte zult houden ondergraaft dus zichzelf.

Kant geeft het voorbeeld van het doen van valse beloften in zijn *Grondslag voor de Metafysica van de Moraal* om te laten zien dat elke overtuiging over wat geboden of verboden is een universaliseringstest moet doorstaan. Als je meent dat in bepaalde omstandigheden iets mag of niet mag dan moet je ook kunnen willen dat jouw morele overtuiging tot een universele regel wordt. Je moet kunnen laten zien dat dat gebod of verbod ook onontkoombaar moet gelden voor ieder ander die zich in die omstandigheden bevindt. Want wanneer jij je gebonden acht door jouw inzicht dat iets juist is of onjuist, dan moet ook ieder ander die erover nadenkt even goed door dat inzicht gebonden kunnen worden, net zoals een berekening die jou overtuigt in principe ook ieder ander die kan rekenen moet kunnen overtuigen. Als ik er al van uitga dat een inzicht alleen voor mijzelf overtuigingskracht hoeft te hebben, neem ik mijzelf noch anderen serieus. Want waarom zou mijn geest meer (of minder) kritisch zijn dan die van een ander? Je kunt niet

zeggen: ik wel, jij niet! Of – wat vaker voorkomt –: ik hoef me daar niet aan te houden, maar jullie wel. Dat is niet zomaar ‘inconsequent’. Het is iets wat je niet werkelijk kunt menen wanneer je erover doordenkt. Natuurlijk hebben we de neiging om uitzonderingen te maken ten gunste van onszelf of om zelf de lusten te genieten en de lasten bij de ander te leggen. Maar wanneer je meent dat dat wel prima is, dan moet je ook aannemen dat anderen tot dezelfde conclusie zullen komen (‘dat is een prima gedragsregel’). En dan zul je weinig lusten meer kunnen genieten, want niemand is meer bereid de lasten te dragen. De universalisering van je zelfverzonnen gedragsregel ondermijnt diezelfde gedragsregel. Je kunt er niet naar leven, want als je werkelijk denkt dat het een goede of slimme gedragsregel is, dan moet je ervan uitgaan dat anderen net zo slim zullen zijn en dat dus niemand de lasten meer zal willen dragen. Door er zo over na te denken kan je dus testen of de gedragsregels die mensen

zichzelf en anderen opleggen werkelijke zeggingskracht hebben. Houden die geboden en verboden stand wanneer je er kritisch over nadenkt en ervan uitgaat dat ieder ander daar ook kritisch over kan nadenken? Wat jou overtuigt zou in principe ook anderen moeten kunnen overtuigen. Kan je gedragsregel gaan functioneren als een algemene wet die voor iedereen in dezelfde omstandigheden geldt? Wanneer je die vraag bevestigend kunt beantwoorden kun je er zeker van zijn dat je gedragsregel een goede is. Het is geen gedragsregel die zichzelf ondermijnt. Het is een norm die mag tellen. Niet omdat de maatschappij dat vindt of omdat je ouders je dat geleerd hebben. Maar omdat je zelf tot dat inzicht bent gekomen. Uiteindelijk kun je alleen gebonden worden door je eigen inzicht. Alleen datgene waarvan je zelf, na kritisch doordenken, overtuigd raakt is voor jou uiteindelijk onontkoombaar.